

Сидоренко Світлана Станіславівна,

(PhD) доктор філософії з публічного адміністрування, доцент кафедри публічного адміністрування, ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», вчитель початкових класів Броварського ліцею № 6, 03039, м. Київ, вул. Фрометівська, 2, e-mail: svetlana_rubanka@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-3362-0607>

Sydorenko Svitlana Stanislavivna,

(PhD) Doctor of Philosophy in Public Administration, Associate Professor at the Department of Public Administration, Interregional Academy of Personnel Management, Primary School Teacher of Brovary Lyceum No. 6, 03039, Kyiv, 2, Frometivska Str., e-mail: svetlana_rubanka@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-3362-0607>

СТРАТЕГІЧНІ ВЕКТОРИ РОЗВИТКУ БЕЗБАР'ЄРНОЇ СФЕРИ В КОНТЕКСТІ ІННОВАЦІЙНОГО ОСВІТЬОГО ПРОСТОРУ

Анотація. У статті розглянуто концептуальні підходи до розробки та впровадження механізмів публічного управління у розвитку безбар'єрної сфери в освітньому просторі, акцентуючи на актуальних суспільних викликах і трансформаційних процесах в Україні. Стаття висвітлює необхідність формування інклюзивного освітнього простору для дітей з особливими освітніми потребами, які часто залишаються ізольованими у суспільстві, обґрунтовуючи важливість рівного доступу до якісної освіти. Означено перспективи інтеграції осіб з особливими потребами в освітніх процес, зокрема, з акцентом на впровадженні безбар'єрної сфери в освітніх закладах, що сприяє реалізації їхніх здібностей і таланту.

Ключові слова: вектор, розвиток, безбар'єрність, безбар'єрна сфера, інновації, особливі освітні потреби (ООП), простір, освіта, освітній простір.

STRATEGIC VECTORS OF BARRIER-FREE DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF INNOVATIVE EDUCATIONAL SPACE

Abstract. The article examines conceptual approaches to the development and implementation of public management mechanisms in the development of a barrier-free sphere in the educational space, focusing on current social challenges and transformational processes in Ukraine. The article highlights the need to create an inclusive educational space for children with special educational needs, who often remain isolated in society, justifying the importance of equal access to quality education. The prospects for the integration of persons with special needs into the educational process are determined, in particular, with an emphasis on the introduction of a barrier-free sphere in educational institutions, which contributes to the realization of their abilities and talent.

Key words: vector, development, barrier-free, barrier-free sphere, innovations, special educational needs (SEN), space, education, educational space.

Постановка проблеми та актуальність.

Сучасні трансформаційні процеси в суспільстві, що зумовлені змінами в економіці, політиці та соціальних умовах, вимагають реформування державного управління з акцентом на розвиток безбар'єрного середовища. Особливої уваги заслуговує освітня сфера, яка стикається з викликами, пов'язаними з забезпеченням рівних прав і можливостей для всіх учасників освітнього процесу. Незважаючи на поступове впровадження інклюзивної освіти, діти з особливими освітніми потребами залишаються найуразливішою та найізолюванішою групою, для якої доступ до якісної освіти є обмеженим. Досвід європейських країн, таких як Німеччина та Велика Британія, показує важливість створення комплексних програм безперервної освіти та економічної безбар'єрності, що надає всім категоріям громадян можливості для професійного розвитку та особистої реалізації. Національні плани дій у країнах ЄС демонструють цілісний підхід до забезпечення прав людей з інвалідністю, молоді, жінок та інших соціальних груп, акцентуючи на інклюзивності як основному принципі державного управління. В Україні існує гостра потреба в інтеграції дітей з особливими потребами в загальноосвітній простір, щоб забезпечити їм доступ до якісної освіти та зменшити їхню соціальну ізоляцію.

Актуальність дослідження обумовлена необхідністю реформування освітньої політики, розробки та впровадження механізмів публічного управління для розвитку безбар'єрної сфери у освітньому середовищі. Інтеграція теорії та практики у цій сфері дозволить створити гнучку та індивідуалізовану систему навчання, що сприятиме соціальній адаптації, розвитку здібностей і реалізації потенціалу дітей з особливими освітніми потребами.

Аналіз основних досліджень. Розвиток безбар'єрної сфери та механізмів публічного управління у просторі закладів освіти є предметом досліджень учених. У загальному розумінні, поняття «механізм публічного управління» визначається як система принципів, методів і дій, що дозволяє ефективно вирішувати проблеми і суперечності, які виникають у процесі публічного управління. Це визначення, представлене у «Енциклопедичному словнику з публічного управління» та доповнене у працях Параценка та Кравченка, акцентує на значенні послідовної реалізації дій, орієнтованих на мету та функціональну діяльність. Їх дослідження наголошують на тому, що до основних компонентів механізму управління слід віднести цілі, принципи, функ-

ції, методи, інформацію, технології та технічні засоби, що визначаються метою та можливостями конкретної ситуації. Відповідно до цього бачення є позиція Приходченко, Вдовенко, що структуру механізму державного управління слід визначати як сукупність цільового, нормативно-правового, організаційного, економічного та інформаційного компонентів. Такий підхід особливо важливий у контексті безбар'єрного доступу, оскільки включає правові та економічні аспекти, які є ключовими для реалізації інклюзивного навчання. Дослідження досвіду Німеччини та Великої Британії у сфері безперервної освіти та безбар'єрності підтверджують ефективність реалізації програм професійного навчання та перекваліфікації, орієнтованих на актуальні потреби ринку праці. У Німеччині прийнятий закон про кваліфікаційні можливості значно розширює доступ до освіти незалежно від віку, кваліфікації чи розміру підприємства, що свідчить про гнучкість політики навчання протягом життя. Водночас національний план дій 2.0 щодо впровадження Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю демонструє міжвідомчу співпрацю для створення інклюзивного простору, що охоплює різні сфери життєдіяльності: освіту, охорону здоров'я, працевлаштування тощо. Актуальні дослідження соціальних процесів та реформ у сфері освіти в Україні показують, що проблеми забезпечення доступності освіти для дітей з ООП потребують системного підходу. Сьогодні важливим завданням є розробка інклюзивної моделі освіти, що врахує потреби дітей з різними порушеннями психофізичного розвитку. Існуюча структура спеціальної освіти в Україні, яка базується на вікових особливостях та типах порушень, формує горизонтально-вертикальну систему, але потребує вдосконалення для інтеграції таких дітей у загальноосвітнє середовище. Отже, аналіз основних досліджень включає інклюзивні підходи, розроблені на основі міжнародного досвіду. Це дозволить створити безбар'єрне середовище, яке відповідатиме вимогам сучасного суспільства та забезпечуватиме рівні права та можливості для всіх учнів.

Мета та завдання статті. Мета статті – дослідити теоретичні та практичні основи формування безбар'єрної сфери у просторі закладів освіти, зокрема для дітей з особливими освітніми потребами, та визначити ефективні механізми публічного управління, спрямовані на забезпечення рівного доступу до якісної освіти.

Завдання статті:

- Проаналізувати наукові підходи до визначення та структуризації механізмів публічного

управління, зокрема в контексті створення безбар'єрного освітнього середовища.

- Дослідити досвід зарубіжних країн (на прикладі Німеччини, Великої Британії, Скандинавських країн) щодо реалізації освітніх програм та підтримки безперервної освіти з урахуванням потреб ринку праці та вимог інклюзивності.

- Розглянути існуючу структуру системи спеціальної освіти в Україні та визначити її переваги та обмеження в контексті інтеграції дітей з ООП у загальноосвітнє середовище.

- Окреслити основні напрямки та підходи до створення безбар'єрної сфери у просторі закладів освіти, зокрема через розробку індивідуальних навчальних планів, психолого-педагогічного супроводу, медико-соціальної підтримки.

- Визначити ключові виклики та перешкоди у впровадженні безбар'єрної сфери у простір закладів освіти та запропонувати рекомендації для ефективного управління та організації інклюзивного навчання у сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Теорія та практика впровадження механізмів публічного управління розвитком безбар'єрної сфери у просторі закладу освіти, виклики суспільства в Україні та перебіг трансформаційних процесів в освіті, науці, політиці, економіці держави аналізують проблему забезпечення рівних прав і свобод усіх категорій населення. Уваги потребують діти з особливими освітніми потребами, оскільки вони й досі залишаються найдискримінованішою та найізольованішою від суспільства групою (Сидоренко, 2023 (а)).

Певні соціальні процеси, що виникають у нових соціально-економічних умовах, відображають нові підходи та спонукають до створення нових соціальних систем. Саме тому, перспективним напрямом у сфері освіти є інтеграція осіб з особливими потребами у систему освіти, бо їх соціальна ізоляція не лише впливає на усі сфери життя, а й не дає можливості реалізувати здібності та таланти. Впровадження безбар'єрної сфери у простір закладів освіти має забезпечення прав на якісну освіту всім без винятку громадянам, у тому числі особам з особливими потребами. Інтеграція теорії та практики розвитку безбар'єрної сфери у просторі закладів освіти є предметом особливої уваги та потребує більш детального розгляду (Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 09.12.2010; Наказ МОН № 1205 від 06.12.10 року; Наказ МОН № 912 від 01.10.10 року).

Безбар'єрна сфера у просторі закладів освіти це гнучка, індивідуалізована система

навчання дітей з особливостями психофізичного розвитку в умовах масової загальноосвітньої школи за місцем проживання. Навчання (у разі потреби) відбувається за індивідуальним навчальним планом, забезпечується медико-соціальним і психолого-педагогічним супроводом (Горяня, Терентьєва; за наук. ред. Євтуха, 2015).

Система спеціальної освіти в Україні має вертикально-горизонтальну структуру. Вертикальна структура базується на вікових особливостях учнів і рівнях загальноосвітніх програм. Вертикальна структура визначається віковими періодами: раннього дитинства (від 0 до 3 років); дошкільний період (з 3 до 6–7 років); період шкільного та професійного навчання (з 6–7 до 16–21 років).

Горизонтальна структура враховує психофізичний розвиток дитини, особливості її пізнавальної діяльності та характер порушення. Горизонтальна структура спеціальної освіти в Україні представлена 8-ма типами спеціальних закладів: для дітей з порушеннями слуху, слабочуючих, з порушеннями зору, слабозорих, з тяжкими порушеннями мовлення, з порушеннями опорно-рухового апарату, для розумово відсталих, із затримкою психічного розвитку (Кремень, 2008; Колупаєва, 2007).

Реалізація механізмів публічного управління розвитку безбар'єрної сфери у закладах освіти як однієї з провідних тенденцій сучасного етапу розвитку національної системи освіти жодною мірою не означає згортання існуючої диференційованої системи спеціальної освіти. Ефективне інтегрування можливе лише в умовах постійного удосконалення систем загальної та спеціальної освіти, ліквідації наявних кордонів між ними (Чайковський, 2015). Принципово важливою є продумане публічне управління та адміністрування, а державна політика, яка має базуватися на оптимізації процесу інтегрування учнів з особливими потребами у загальноосвітній простір та враховувати науково-методичні підходи впровадження безбар'єрної сфери у закладі освіти.

Безбар'єрна сфера у закладі освіти полягає в тому, щоб кожен навчальний заклад був завчасно готовим прийняти дітей з особливими освітніми потребами (Бондаря, Синьова, 1991).

Механізми публічного управління розвитком безбар'єрної сфери у закладах освіти як сучасна інноваційна тенденція сьогодні широко обговорюється у наукових колах теоретиками та практиками: медиками, психологами, логопедами, дефектологами, реабілітологами, корекційними педагогами та іншими фахівцями спе-

ціальної педагогіки, батьками та громадськістю. Це пов'язано з тим, що останнім часом спостерігається збільшення кількості дітей з різними порушеннями розвитку, а також зі зміною ціннісних орієнтацій в освіті, зміною освітньої парадигми на гуманістичну («освіта для всіх», «школа для всіх»).

До основних здобутків в теорії та практиці публічного управління розвитком безбар'єрної сфери у закладах освіти варто віднести: активне залучення осіб з особливими потребами у соціум, їх адаптацію, соціалізацію, навчання, виховання та розвиток на благо суспільства. Важливим аспектом розвитку безбар'єрної сферою є забезпечення ефективності та якості навчання, застосування форм, методів та технологій, які враховують індивідуальні особливості осіб з особливими потребами (Сидоренко, 2023 (b)).

Розвиток безбар'єрної сфери у закладах освіти є довгостроковою стратегією – від інтегрування у навчальному закладі до інтегрування у суспільстві – це і процес, і результат.

Механізми публічного управління розвитком безбар'єрної сфери прагнуть розвивати свою філософію, теорію, методологію, розробляють нові підходи до навчально-виховного процесу, використовують специфічні корекційні засоби, удосконалюють зміст, форми, технології навчання. Проте, не варто залишати поза увагою цілу низку суперечностей та проблем, які виникають у процесі розвитку безбар'єрної сфери у просторі закладів освіти.

Побудова ефективної систем безбар'єрної сфери в Україні можлива на основі взаємодії різних векторів, насамперед посилення фінансування освіти, вдосконалення її нормативно-правового забезпечення, поліпшення методичного та кадрового забезпечення безбар'єрності. Конвенції ООН про права дитини, Резолюції № 48/96 Генеральної Асамблеї ООН «Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів». Одночасно слід синхронізувати з вимогами вказаних актів міжнародного права положення законів України «Про основи соціальної включаючи підготовку педагогічних працівників, надання індивідуальної підтримки в ході здобуття освіти з урахуванням потреб дитини, нозології захворювання, отриманні та обробці інформації для засвоєння навчальної програми, забезпечити їм державну підтримку створенню та розвитку безбар'єрної сфери у просторі закладів освіти України.

Україною ратифіковано основні міжнародні документи у сфері забезпечення прав дітей та

прав людей з інвалідністю, згідно зі світовими стандартами освіти, соціального захисту та охорони здоров'я. Стаття 24 Конвенції ООН про права людей з інвалідністю, визначає обов'язок держави щодо реалізації інклюзивної моделі освіти (Відомості Верховної Ради, 1991).

Інклюзивна освіта вимагає трансформації як суспільної так і освітньої системи. Запровадження безбар'єрної сфери у закладах освіти є комплексним процесом, що включає три основні аспекти: інфраструктурний, педагогічний та соціально-психологічний. Інфраструктурний аспект передбачає створення умов фізичної доступності до закладів освіти, зокрема оснащення будівель пандусами, ліфтами, спеціалізованими меблями, пристроями для комунікації та навчання. Інформаційна доступність, зокрема використання адаптованих шрифтів, аудіо- та відео матеріалів, забезпечує рівний доступ до навчальних ресурсів. Педагогічний аспект включає адаптацію навчальних програм та методик відповідно до індивідуальних потреб дитини. Використання сучасних освітніх технологій, таких як інтерактивні платформи та програми для дистанційного навчання, значно підвищує ефективність інклюзивного навчання. Ключовим елементом є підготовка педагогічних кадрів, здатних працювати в умовах інклюзії, та їх постійне професійне вдосконалення. Соціально-психологічний аспект акцентує увагу на створенні доброзичливої атмосфери у освітньому середовищі. Це передбачає залучення батьків, педагогів, учнів до процесу виховання толерантності, емпатії та взаємоповаги. Важливою є робота з формування соціальних навичок у дітей з особливими освітніми потребами для їх повноцінної інтеграції у суспільство [10]. Важливим кроком у розбудові безбар'єрної сфери є впровадження інноваційних програм, які забезпечують супровід дітей з ООП у різних етапах їхнього навчання. Синергія державних і громадських організацій сприяє створенню нових форматів навчання та інструментів підтримки. Система підготовки педагогів також потребує значного оновлення. Важливо, щоб педагоги не лише опановували теоретичні знання, але й набували практичних навичок роботи з дітьми різних категорій. Залучення фахівців у галузі психології, логопедії, дефектології до освітнього процесу є обов'язковим елементом.

Висновки. Формування безбар'єрної сфери у просторі закладів освіти є стратегічно важливим завданням для українського суспільства. Це не лише питання реалізації прав дитини з особливими освітніми потребами, але й засіб

побудови справедливого та інклюзивного суспільства. Аналіз наукових підходів і зарубіжного досвіду показав, що ефективна інклюзивна освіта можлива лише за умови системного підходу. Створення безбар'єрного середовища потребує інтеграції зусиль держави, освітніх установ, громадських організацій і самих родин. Ключовими рекомендаціями для подальшого розвитку є: розширення фінансування освітніх програм для дітей з ООП, удосконалення нормативно-правової бази відповідно до міжнародних стандартів, забезпечення доступу до сучасних засобів навчання та технологій, підвищення кваліфікації педагогів та створення системи підтримки їхньої роботи, посилення суспільної свідомості щодо інклюзії. Запровадження безбар'єрної сфери – це довготривалий процес, але результати його впровадження виходять за межі освіти, сприяючи інтеграції людей з особливими потребами в усі сфери життя. Інклюзивна освіта стає основою для розбудови демократичного суспільства, де кожен громадянин має рівні можливості для самореалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ: _____

1. Вища освіта України в умовах глобалізації суспільства: монограф. редкол. : Горяна Л.Г., Терентьева Н.О.; за наук. ред. М. Б. Євтуха. К. : Агроосвіта, 2015. 300 с.
2. Дефектологічний словник: навчальний посібник. [за редакцією В. І. Бондаря, В. М. Синьова]. К. : «МП Закон України «Про освіту». Відомості Верховної Ради. 1991. № 34. С. 45–48.
3. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г. Кремень. К. : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
4. Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні». Відомості Верховної Ради. 1991. № 2. С. 252–258.
5. Колупаєва А. А. Досвід реалізації інклюзивної освіти в країнах Європи. Педагогічні основи інтегрування школярів з особливостями психофізичного розвитку в загальноосвітні навчальні заклади: монографія. К. : Педагогічна думка, 2007. 458 с.
6. Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 09.12.2010 р. «Про затвердження Положення про спеціальні класи для навчання дітей з особливими освітніми потребами у загальноосвітніх навчальних закладах». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1412-10>.
7. Наказ МОН № 1205 від 06.12.10 року «Про затвердження Типових штатних нормативів загальноосвітніх навчальних закладів». URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/12914/.
8. Наказ МОН № 912 від 01.10.10 року «Про затвердження Концепції розвитку інклюзивного навчання».

9. Наказ МОНмолодьспорт №1243 від 31.10.11 року «Про Основні орієнтири виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України». URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/24565.
10. Науково-педагогічний експеримент «Соціальна адаптація та інтеграція в суспільство дітей з особливостями психофізичного розвитку шляхом організації їх навчання у загальноосвітніх закладах».
11. Сидоренко С. (а) Безбар'єрна сфера спілкування в просторі закладу освіти: комунікативні вектори. *Наукові праці МАУП. Політичні науки та публічне управління*. Київ: Міжрегіональна Академія управління персоналом, 2023. Вип. 4 (70). С. 132–140.
12. Сидоренко С. (б) Індивідуалізація організації безбар'єрної сфери в закладах освіти як дидактична проблема. *Наукові праці МАУП. Політичні науки та публічне управління*. Київ: Міжрегіональна Академія управління персоналом, 2023. Вип. 5 (71). 148 с.
13. Чайковський М. Є. Соціально-педагогічна робота з молоддю з особливими потребами в інклюзивному освітньому просторі: монографія. К.: Університет «Україна», 2015. 436 с.

REFERENCES: _____

1. Vyshcha osvita Ukrainy v umovakh hlobalizatsii suspilstva: monohraf [Higher education of Ukraine in the conditions of globalization of society: monograph]. / editorial: Horyana L.G., Terentyeva N.O.; for sciences ed. M. B. Yevtukh. K.: Agro-education, 2015. 300 p. [in Ukrainian].
2. Defektolohichnyi slovnyk: navchalnyi posibnyk [Defectology dictionary: study guide] / [edited by V. I. Bondarya, V. M. Sinyov]. "The Law of Ukraine on Education". Vedomosti Verkhovna Rada. 1991. No. 34. P. 45–48. [in Ukrainian].
3. Entsyklopediia osvity [Encyclopedia of education] / Acad. ped. Sciences of Ukraine; editor-in-chief V.G. Flint. K.: Yurinkom Inter, 2008. 1040 p. [in Ukrainian].
4. Zakon Ukrainy "Pro osnovy sotsialnoizakhyschenosti invalidiv v Ukraini" [The Law of Ukraine "On the Basics of Social Protection of the Disabled in Ukraine"]. Bulletin of the Verkhovna Rada. 1991. No. 2. P. 252–258. [in Ukrainian].
5. Kolupaeva, A. A. (2007). Dosvid realizatsii inkluzyvnoi osvity v krainakh Yevropy [The experience of implementing inclusive education in European countries]. Pedagogical foundations of integration of schoolchildren with special psychophysical development in general educational institutions: monograph. K. : Pedagogical opinion. 458 p. [in Ukrainian].
6. Nakaz Ministerstva osvity i nauky, molodi ta sportu Ukrainy vid 09.12.2010 r. "Pro zatverdzhennia Polozhennia pro spetsialni klasy dlia navchannia ditei z osoblyvymy osvitnimy potrebamy u zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh" [Order of the Ministry

- of Education and Science, Youth and Sports of Ukraine dated December 9, 2010 “On approval of the Regulation on special classes for teaching children with special educational needs in general educational institutions].” Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1412-10> [in Ukrainian].
7. Nakaz MON № 1205 vid 06.12.10 roku “Pro zatverdzhennia Typovykh shtatnykh normatyviv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv” [Order of the Ministry of Education and Culture No. 1205 dated 06.12.10 “On approval of standard staffing standards of general educational institutions”] Retrieved from: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/12914/. [in Ukrainian].
 8. Nakaz MON № 912 vid 01.10.10 roku “Pro zatverdzhennia Kontseptsii rozvytku inkliuzyvnoho navchannia” [Order of the Ministry of Education and Culture No. 912 of October 1, 2010 “On approval of the Concept for the Development of Inclusive Education”]. [in Ukrainian].
 9. Nakaz MONmolodspport №1243 vid 31.10.11 roku “Pro Osnovni oriientyry vykhovannia uchniv 1–11 klasiv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv Ukrainy” [Order of the Ministry of Youth and Sport No. 1243 dated 31.10.11 “On the Basic Guidelines for the Education of Students of Grades 1–11 of General Educational Institutions of Ukraine.”] Retrieved from: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/24565. [in Ukrainian].
 10. Naukovo-pedahohichni eksperyment “Sotsialna adaptatsiia ta intehratsiia v suspilstvo ditei z osoblyvostiamy psykho fizychnoho rozvytku shliakhom orhanizatsii yikh navchannia u zahalnoosvitnikh zakladakh” [Scientific-pedagogical experiment “Social adaptation and integration into society of children with special psychophysical development by organizing their education in general educational institutions]. [in Ukrainian].
 11. Sydorenko, C. (2023a). Bezbarierna sfera spilkuvannia v prostori zakladu osvity: komunikatyvni vektory [Barrier-free sphere of communication in the space of an educational institution: communicative vectors]. *Scientific works of MAUP. Political science and public administration*. Kyiv: Interregional Academy of Personnel Management. 2023. Issue 4 (70). P. 132–140. [in Ukrainian].
 12. Sydorenko, C. (2023 b). Indyvidualizatsiia orhanizatsii bezbariernoï sfery v zakladakh osvity yak dydaktychna problema [Individualization of the organization of the barrier-free sphere in educational institutions as a didactic problem]. *Scientific works of MAUP. Political science and public administration*. Issue 5 (71). Kyiv: Interregional Academy of Personnel Management, 2023. 148 p. [in Ukrainian].
 13. Tchaikovsky, M. E. (2015). Sotsialno-pedahohichna robota z moloddu z osoblyvymy potrebamy v inkliuzyvnomu osvitnomu prostori: monohrafiia [Socio-pedagogical work with youth with special needs in an inclusive educational space: monograph] / M.E. Tchaikovsky K.: University “Ukraine”. 436 p. [in Ukrainian].